

Kosek, Pavel

Vývojové trendy ve flektivní morfologii českého slovesa

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny I*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 118-125

ISBN 978-80-210-6906-0; ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130638>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÝVOJOVÉ TRENDY VE FLEKTIVNÍ MORFOLOGII ČESKÉHO SLOVESA

Vývoj flektivní morfologie českého slovesa byl poznamenán následujícími faktory:

1. Vliv hláskových změn

Již v psl. období proběhla palatalizace způsobená neslabičným *j* (tzv. jotace), která přetvořila fonémickou strukturu psl. sloves III.A.2. (typ **žęti*) a III.B.2. (typ **plakati*), tj. sloves s kořenem končícím na konsonant, který byl palatalizací zasažen:

**plak-je-šb* > **plač-e-š*

**žbn-je-šb* > **žbń-e-šb*

Po jotaci zůstalo původní neslabičné *j* zachováno ve formě palatalizovanosti kořeného konsonantu. To umožnilo reanalýzu morfologické struktury sloves tohoto typu, která vedla k tomu, že se za kmenotvornou příponu sloves typu *plakati* začalo považovat pouze *-e-*, zvláště proto, že slovesa typu *plakati* mají kmenotvornou příponu *-a-* shodnou se slovesy typu *zvati*. Nemnohá slovesa typu **žęti* přešla k typu *pieti* (*žieti*, *žńu*, *žńeš* → *žieti*, *žńu*, *žńeš*), *mřieti* (*mlieti*, *měńu*, *měńeš* → *mlieti*, *meńu*, *meńeš*) nebo *prositi* (*kláti*, *końu*, *końeš* → *-koliti*, *-kolńm*, *-kolńš*). Na základě tohoto vývoje se ve stč. ustálily dva typy I.B podtřídy: I.B.1 typ *bráti*, I.B.2 typ *plakati*.

Na samém úsvitu češtiny (v 10. stol.) se odehrála kontrakce, jejímž přičiněním se rozšířil repertoár přítomných kmenotvorných přípon o *-ie-* a *-á-*. Kontrakci podlehl jen některá slovesa III.A třídy slovesné:

**dělajęšb* > *děláš*

**sádzajęšb* > **sádz'áš*

**umęjęš* > *uměš* > *umieš*

(**pųjęš*) **pijęš* > *pěš* > *pieš*

První dva příklady ukazují, že průběh kontrakce byl nepravidelný, jelikož jejím výsledkem byl oproti všem očekáváním vokál první *-a-*, a nikoli druhý *-e-*. Kontrakce neproběhla ve všech formách přítomného kmene: u většiny sloves zůstaly zachovány tvary 1. os. sg. a 3. os. pl.:

**dělajō* > *dělaju*, **dělajōtb* > *dělajú*
 **sadz'ajō* > **sadz'aju* > *sázěju*, **sadz'ajōtb* > **sadz'aju* > *sázějú*
 **umějō* > *uměju*, **umějōtb* > *umějú*

U několika sloves s kořenem zakončeným na *-b/-i se však kontrakce odehrála také ve formách 1. os. sg. a 3. os. pl.:

(**pbjō*) **pějō* > *p'ú*, (**pbjōtb*) **pějōtb* > *p'ú*

Na základě těchto změn lze stanovit novou, nehistorickou V. třídu slovesnou, která je interpretovatelná jako třída sloves s přítentním kmenem dlouhým (-á- ~ -aj-, -ě-¹³ ~ -ěj-):

V. třída	V.A podtřída	V.B podtřída	V.C podtřída
přítentní kmenotvorná přípona	-á- ~ -aj-	-ie- ~ -ěj-	-ie-
infinitivní kmenotvorná přípona	-a-	-ě-	-Ø-
typ	<i>děl-a-ti</i>	<i>um-ě-ti</i>	<i>pí-Ø-ti</i>
1. os. sg.	<i>děl-aj-u</i>	<i>um-ěj-u</i>	<i>p'ú</i>
2. os. sg.	<i>děl-á-š</i>	<i>um-ie-š</i>	<i>p-ie-š</i>

Po provedení přehlásky 'a > ě se slovesa typu *sázěti* (sg. 2. os. *sáz'áš* > *sázieš*, 3. os. *sáz'á* > *sázie*) začala formálně shodovat se slovesy typu *uměti* (proto je považujeme za součást V.B podtřídy).

Slovesa typu *píti* (V.C podtřídy), se na konci stč. období navrátila ke slovesům III.A třídy (sg. 1. os. *p'ú* → *pi-ju*, 2. os. *pieš* → *pi-je-š*). Tato změna je výsledkem morfologického procesu sjednocení podob kořene v infinitivním a přítentním kmeni (viz níže).

Morfemická struktura sloves typu *sázěti* (V.B podtřída) byla na sklonku stč. znova přetvořena fonologickými změnami. V průběhu 15. století došlo k monoftongizaci *ie* > *i*, což způsobilo, že se u těchto sloves objevil nehistorický přítentní kmenotvorný formant -i- (s alomorfem -ěj-). Na základě tohoto vývoje se sloveso typu *sázěti* vřadilo do konjugační IV. třídy (což se projevuje na některých unifikčních procesech). I když se svou formální morfologií velmi podobá slovesům typu *trpěti*, přesto si zachovává některé specifické podoby, kterými se oba typy liší (např. v sg. imperativu: *trp-Ø-Ø/modl-i-Ø* X *sáz-ej-Ø*).

13 V následující tabulce ě zaznamenáváme obvyklým způsobem *ie*.

2. Přejchod od neproduktivních tříd k produktivním

Mezi neproduktivní konjugační vzory náleží zejména slovesa I.A a III.A podtřídy, tzn. slovesa s \emptyset infinitivním kmenotvorným sufixem. Velká část těchto neproduktivních sloves I. a III. třídy přecházela ke slovesům jiných tříd, zejména II. a V. třídy (typ *dělati*). S jistou dávkou zjednodušení lze říci, že nulová kmenotvorná přípona byla na prahu historické doby na závadu, neboť nebyla schopna indikovat odstín slovesného děje/stavu vyjadřovaný daným slovesem, zejména vid. Tato vlastnost byla nevýhodná především u neprefigovaných sloves, u nichž nemohly ani prefix a ani nulová kmenotvorná dostatečně signalizovat, jestli je sloveso dokonavé, nebo nedokonavé. Slovesa s nulovou kmenotvornou příponou tedy přecházela do jiných slovesných tříd (přesněji měnila své infinitivní či prezentní téma), přičemž tento přechod zpravidla korespondoval s jejich videm a byl umožněn a) některou z původních slovesných forem (obvykle infinitivního kmene), b) některou z vidových opozic (více níže). Dokonavá slovesa přešla zpravidla do II.A podtřídy, což bylo umožněno společnou formou *l*-ového a pasivního participia:

l-ové participium **lehl, -a, -o**

inf. *léci*, sg. 1. os. *lahu*, 2. os. *ležes* → inf. *lehnúti*, sg. 1. os. *lehnu*, 2. os. *lehneš*

l-ové participium **sědl, -a, -o**

inf. *siesti*, sg. 1. os. *sadu*, 2. os. *sědes* → inf. *sednúti*, sg. 1. os. *sednu*, 2. os. *sedneš*

l-ové participium **vrhl, -a, -o**

inf. *vrci*, sg. 1. os. *vrhu*, 2. os. *vržes* → inf. *vrhnúti*, sg. 1. os. *vrhnu*, 2. os. *vrhneš*

Jen nemnohá nedokonavá slovesa I.A podtřídy přešla do II.A třídy:

l-ové participium **vládl, -a, -o**

inf. *vlásti*, sg. 1. os. *vladu*, 2. os. *vladeš* → inf. *vládnúti*, sg. 1. os. *vládnú*, 2. os. *vládněš*

l-ové participium **žehl, -a, -o**

inf. *žéci*, sg. 1. os. *žhu*, 2. os. *žžes* → inf. *žhnúti*, sg. 1. os. *žhnu*, 2. os. *žhneš*

Nedokonavá slovesa I.A podtřídy přecházela především do V.A podtřídy, neboť tato slovesa byla tradičním imperfektivním protějškem sloves II. třídy:

bósti, bodu, bodeš → *bodati, bodaju, bodáš*
hrýzti, hryzu, hryzeš → *hryzati, hryzaju, hryzáš*
skýsti, skytu, skyteš → *skytati, skytám, skytáš*

A protože (jak už bylo řečeno) obvyklým dokonavým protějškem sloves V.A podtřídy, byla slovesa II. třídy, vytvořily se k těmto nedokonavým slovesům V. třídy dokonavé protějšky třídy II.:

bodati, bodaju, bodáš – *bodnúti, bodnu, bodneš*
hryzati, hryzaju, hryzáš – *hryznúti, hryznu, hryzneš*
skytati, skytám, skytáš – *skytnúti, skytnu, skytneš*

V některých případech byla stará nedokonavá slovesa nahrazena svými původně iterativními protějšky:

čřieti, čru, čřeš → *čerpati, čerpám, čerpáš*
súti, spu, speš → *sypati, sypu, sypeš*
žieti, žmu, žmeš → *ždímati, ždímám, ždímáš*

Některá slovesa přešla do IV.A podtřídy (k typu *prositi*), což lze interpretovat jako výsledek tendence formálně manifestovat jejich faktitivní význam nebo tranzitivnost (což slovesa IV. třídy zpravidla vyjadřují). Změna příslušnosti ke slovesné třídě byla umožněna nejen významem těchto sloves, ale také formou pasivního participia:

n-ové participium *polěčen, -a, -o*
poléci, poleku, polečeš → *poléciti, poléču, polécíš*

n-ové participium *spasen, -a, -o*
spásti, spasu, spaseš → *spasiti, spas' u, spasíš*

U dvou sloves umožnila změna kmenotvorných sufixů odlišení tvarové homonymie: 1. **střieci**, *střěhu, střěžeš* → *střěziti, střěžu, střěžíš*, 2. **střící**, *stříhu, střížeš* → **střící**, *stříhaju, stříháš*.

Jen ojediněle přešla slovesa typu *bráti* (I.A.1) k slovesům typu *kryti* nebo *dělati*:

ssáti, ssu, sseš → *ssáti, ssaju, ssaješ*
tkáti, tku, tčeš → *tkáti, tkám, tkáš*

3. Sjednocení kořene infinitivního a přítomného kmene

Hláskové změny vedly v některých případech k tvarovému odcizení podob kořene v infinitivním kmeni od podob kořene v kmeni přítomném. Proto došlo k sjednocení slovesných forem obou kmenů tak, aby byla dostatečně manifestována identita lexikálního kořene:

pieti, pnu, pneš → *pnouti, pnu, pneš*
jieti, jmu, jmeš → *jmouti, jmu, jmeš*
žieti, žnu, žneš → *žnouti, žnu, žneš*

Jak je z citovaného přehledu patrné, u sloves I. třídy typu *pieti* bylo vyrovnání podob infinitivního a přítomného kmene spjato s přehodnocením jejich morfematické struktury a následným přechodem ke slovesům II. třídy (nejprve došlo k reanalýze *pn-u, pne-š* → *p-nu, p-neš*, posléze ke vzniku podoby infinitivního kmene: *pie-ti, pja-l, pja-tý* → *p-nou-ti, p-nu-l, p-nu-tý*). Tlak na změnu podob infinitivního kmene byl silnější u sloves, jejichž formy byly po provedení monoftongizace *ie > í* homonymní s infinitivy jiných sloves (*píti, piju, piješ* X *píti, pnu, pneš; jíti, jdu, jdeš* X *jíti, jmu, jmeš; žíti, žiju, žiješ* X *žíti, žnu, žneš*). U sloves typu *začieti*, která touto homonymií postižena nejsou, nebyl tlak systému tak silný a formy s *-nu-* začaly do infinitivního kmene pronikat s mnohem menší intenzitou, a tak průběh této změny můžeme pozorovat ještě v současné češtině *přetít/přetnout, začít/začnout*. Tento vývoj je však možné dát do souvislosti s vývojem forem infinitivního kmene sloves II. třídy typu *tisknúti*. Některé neurčité formy uvedených sloves byly tvořeny rovnou z kořene infinitivního kmene: např. *l-ové* participium *tiskl, -a, -o, n-ové* participium *tiščen, -a, -o* nebo *s-ové* participium *vy-tisk, -ši, -še*. I do těchto slovesných tvarů v dalším vývoji pronikly formy s infinitivním tématem *-nú-* > *-nou-*, které mají v současné češtině status stylových variant *tiskl – tisknul, tištěn – tisknut, tisk – tisknuv*.

Unifikace podob kořene infinitivního a přítentního kmene se projevila také u sloves I. a III. třídy, ve kterých byl rozdíl mezi infinitivním a přítentním kmenem způsoben odlišným vývojem slabičných a neslabičných *-u-, -i-:

žíti, živu, živeš → *žíti, žiju, žiješ*
ščvátí, ščuju, ščuješ → *štvátí, štvu, štveš*

U některých sloves byl proces vyrovnávání podob přítentního a infinitivního kmene oboustranný, a tak vznikly dvě sady tvarů (jeden podle kmene infinitivního, druhý podle přítentního):

dmúti, dmu, dmeš → *dmouti, dmu, dmeš* X *douti, duji, duješ*
kovati, kuju, kujes → *kovati, kovám, kováš* X *kouti, kuji, kujes*

4. Sjednocení forem v rámci paradigmatu

S předchozí tendencí souvisí úzce také další, která vede ke sjednocení podob kořene v rámci jednoho kmene. Zejména jde o odstranění alternací způsobených v přítentním kmenei jednak palatalizací, jednak odlišným vývojem kvantity:

(*třieti*) *tru, třeš* → *třu, třeš*
 (*bráti*) *beru, béřeš* → *beru, bereš*
 (*moci*) *mohu, můžeš* → *můžu, můžeš*

5. Přejchod mezi slovesy I. a V. třídy

Jak již bylo řečeno, během historického vývoje se u sloves I. třídy typu *mazati* ztratilo povědomí o původní vnitřní struktuře přítentního kmene, tvořeného v psl. sufixem *-je-. Jestliže dané alternace způsobené neslabičným -j- byly neproduktivní (tzn. nevy-skytovaly se v jiných formách daného paradigmatu), stávaly se neinterpretovatelnými, a tím se vytvořily podmínky příhodné pro unifikační proces sjednocující fonologickou podobu zakončení kořene. Čeština k tomuto účelu využila typ *dělati*, který se slovesy typu *mazati* sdílel shodný infinitivní kmen (tvořený sufixem -a-). Tomuto procesu podlehla zejména slovesa s alternacemi *t ~ c*:

*létati**lécu, léceš → létám, létáš**trestati**trescu, tresceš → trestám, trestáš*

Posléze se přidala slovesa s dalšími alternacemi, jako byly *d ~ z*, *h ~ ž*, *ch ~ š*, *k ~ č*, *sk ~ šč*, *r ~ ř*, *zd ~ žď*:

*hlodati**hlozu, hlozeš → hlodám, hlodáš**kulhati**kulžu, kulžeš → kulhám, kulháš**dýchati**dýšu, dýšeš → dýchám, dýcháš*

Tento proces však nebyl v češtině završen, jelikož si některá slovesa zachovala původní příslušnost k typu *mazati*. Zejména se to týká: 1. některých sloves, u nichž jsou alternace podpořeny slovtvorně (*lháti*, *lžu*, *lžeš* - deverbativní substantivum *lež*; *plakati*, *pláču*, *pláčeš* - deverbativní substantivum *pláč*); 2. sloves vyznačujících se alternacemi *s ~ š* a *z ~ ž* (*psáti*, *píšu*, *píšeš*; *řezati*, *řežu*, *řežeš*), 3. sloves zakončených na souhlásku (retnici nebo *l*), která po depalatalizacích nepodléhala alternacím: *sypati*, *sypu*, *sypeš*; *třepati*, *třepu*, *třepeš*; *kašlati*, *kašlu*, *kašleš*; *stláti*, *stelu*, *steleš*. Nicméně i u těchto sloves se ustálily paralelní formy přítomného kmene podle typu *dělati*: *vržeš/vrzáš*, *třepeš/třepáš*. Paralelní formy se vyskytovaly zejména u sloves s kořenem končícím na labiálu, což zpětně ovlivnilo také slovesa typu *dělati* s kořenem končícím na retnici, u kterých se začaly objevovat formy I. třídy (typu *bráti* nebo *mazati*): *lámáš → lámeš*, *kousáš → koušeš*, *plaváš → plaveš*.

Skutečnost, že je tento proces motivován snahou sjednotit fonologickou strukturu přítomného kmene, potvrzují některé ojedinělé přechody sloves typu *bráti* ke slovesům typu *dělati*:

*tkáti**tku, tčeš → tkám, tkáš*

Přechod sloves od typu *mazati* k typu *dělati* začal již ve 14. stol., nicméně nejvyšší intenzity dosáhl ve století 15. Typický je zejména pro západní polovinu českého

jazykového území. Původní stav zůstal zachován v severní části východomoravských dialektů a jižní části dialektů slezskočeských: *kdáčeš*, *léceš*, *žebřeš*. V ojedinělých případech také v širším moravském areálu: *chlaščeš*, *šepceš*. Podobně i jinde na Moravě lze sledovat proces právě opačný, tj. přechod od typu dělati k typu *mazati* (či *bráti*): *kulháš* → *kulžeš*, *stříkáš* → *stříčeš*.